

SZÓTÁRAK, MŰFORDÍTÁS / DICTIONNAIRES, TRADUCTION

ALBERT SÁNDOR

Ilyen szó nincs!

Le lecteur du discours littéraire peut facilement buter sur des mots étranges qu'il n'avait jamais rencontrés auparavant et qu'il comprend tout de même sans difficulté. L'objectif de l'article est d'aborder philosophiquement ce phénomène et, à partir de l'analyse de certaines solutions d'équivalence d'un traducteur hongrois célèbre, arriver à la conclusion que ce que le traducteur traduit, c'est toujours *la situation*. Aussi l'effort du traducteur vise-t-il à trouver les mots cibles qui soient les plus aptes à rendre le plus fidèlement possible cette situation pour le public cible.

Honoré de Balzac *Elveszett illúziók* című regényében a Daniel d'Arthez baráti köréhez tartozó egyik szereplő ezt a mondatot vágja a mű főszereplőjének, Lucien de Rubemprének a fejéhez:

- Ha úgy szeretnél, mint mi téged, nem adtad volna vissza olyan sietve, olyan nagy léhhel-péhhel azt, amit mi olyan gyönyörűséggel adtunk neked. (Balzac, 1963: 645).

Természetesen tudjuk: nem egy magyar regény szereplője mondja magyar nyelven ezt a mondatot, hanem ez Honoré de Balzac *Illusions perdues* című regényének Benedek Marcell által készített magyar fordításában található¹, a magyar anyanyelvű olvasót mégis meglepheti ez a – gyanúsán népnyelvi fordulatnak tűnő – *léhhel-péhhel* összetétel. Az általam megkérdezett idegennyelv-szakos egyetemi hallgatók és felnőttek közül senki sem ismerte, a mondatot – saját bevallásuk szerint – mégis megértették, a *léhhel-péhhel* összetétel jelentését olyan szinonimákkal írták körül, mint *nagy hűhóval* /

¹ Ez a mondat szó szerint ugyanebben a formában szerepel már a regény korábbi – ugyancsak Benedek Marcell által készített –, *Vesztett illúziók* címmel megjelent fordításának szövegében is (Balzac, 1949: 214).

buzgalommal / felhajtással / fontoskodva stb. Mivel nem találunk sem külön *léh*, sem külön *péh* szót az egy- vagy kétnyelvű szótárakban, az olvasó könnyen azt hiheti, hogy a fordító a szövegnek ezen a pontján egy nem létező (furcsa módon mégis érthető) magyar szóval fordított le egy francia szót vagy kifejezést. De vajon melyiket?

A regény francia eredeti szövegében az idézett mondat helyén ezt találjuk:

Si tu nous aimais comme nous nous aimons, aurais-tu mis tant d'empressement et tant d'emphase à nous rendre ce que nous avons tant de plaisir à te donner?
(Balzac, 1958: 247)

Tekintsünk most el attól a fordításbeli pontatlanságtól, hogy a francia mondat szerint d'Arthez barátai *egymást* szeretik annyira, nem Lucient, és összpontosítsuk figyelmünket a *mettre tant d'emphase à...* kifejezésre, amit Benedek Marcell az *olyan nagy léhhel-péhhel* szerkezettel fordított le. Ha igaz, hogy külön-külön nincs sem *léh*, sem *péh* szavunk, akkor ez a szóösszetétel nyilvánvalóan abba a kategóriába tartozik, amelyet a nyelvészek és lexikográfusok az *ikerszók* néven ismernek. Noha az ikerszók vizsgálatával könyvtárnyi nyelvészeti (lexikográfiai-lexikológiai) szakirodalom foglalkozik, mégis feltűnő, hogy a *léhhel-péhhel* összetétel csak egyetlen, a XIX. század végén megjelent cikk függelékében található meg, a *liheg-piheggel* együtt (Fülöp, 1889: 78).

Előzőleg azonban érdemes megnéznünk a *tant d'emphase* fordítását a regény néhány más nyelvű szövegében is. A mű angol fordításában a *you have made such haste and fuss* [’akkora sietséggel és hűhóval / fontoskodással / felhajtással / sürgölődéssel’] kifejezést találjuk (Balzac, 1971: 227), az olaszban a *con tanta fretta e tanta soddisfazione* [’akkora sietséggel és akkora elégedettséggel’]-t (Balzac, 1999: 240), a németben a *mit soviel Eifer und Aufwand* [’annyi buzgalommal, energia- és időráfordítással’] szerkezetet (Balzac, 1953: 265); a mű korábbi, 1920-as gót betűs fordításban a *mit solchem Pathos beeilen* [’akkora hévvel / nemes szenvedéllyel, sietve’] olvasható (Balzac, 1920: 251); egyébként ez a *Pathos* szó áll a legközelebb az eredetiben szereplő *emphase* főnév jelentéséhez. Az orosz fordításban a *так поспешно и торжественно* [’olyan sietősen és ünnepélyesen’] megfelelő szerepel (Balzac, 1989: 147), a románban pedig a *de atîta grabă și de atîta emfază* [’akkora

sietséggel és annyi emfázissal’] megoldás olvasható (Balzac, 1992: 194). Az említett fordítások közös sajátossága, hogy csupa olyan szó szerepel bennük, amelyeket meg lehet találni a szótárban.

Az *emphase* szó magyar szótári megfelelői (az Eckhardt-féle szótár szerint: 1. értelmi v érzelmi nyomaték, emfázis; 2. fellengősség, álpátosz; 3. nyelv érzelmes beszéd) között azonban nem találjuk a *léhhel-péhhel* megfelelőt, így arra is gondolhatunk, hogy ezt az ikerszót maga Benedek Marcell találta ki, és annyira megtetszett neki, hogy más szerzők műveinek – például Émile Zola *Hölgyek öröme* című regényének – fordításakor is felhasználta:

A helyettes, aki nagy *léhhel-péhhel* végezte ezt a munkát, mintha el akarta volna fogni az arra járó igazgatót – előre látván, hogy mi következik –, a jámbor csodálkozás hangján felelte... (Zola, 1978: 422).

Némiképp bonyolítja a dolgot, hogy a *léhhel-péhhel* összetétellel Benedek Marcell ebben a Zola-regényben nem a *mettre tant d'emphase à...*, hanem a *mettre grand bruit autour de...* [’nagy zajt csinál vmi körül’] szerkezetet fordította le:

Le second, qui *menait grand bruit* autour de ce travail, comme s’il eût voulu accrocher le directeur au passage, en prévoyant la scène, répondit d’un air naïvement surpris: ... (Zola, 1926, II.: 162)²

Ebben a rövid cikkben az alábbi állításokat próbáljuk bebizonyítani:

(1) A *léhhel-péhhel* ikerszó nem népnyelvi (táj)szó és nem is Benedek Marcell találta ki.

(2) Óvatosan kell bánnunk az olyan kijelentéssel, hogy „ilyen szó nincs!”, meg az olyan közkeletű felfogásokkal, hogy minden szó benne van a szótárban.

(3) Könnyen megértünk olyan szavakat is, amelyek semmilyen szótárban nem találhatók meg, ugyanakkor súlyos problémákat vethet fel az olyan szavak jelentésének megértése, amelyek viszont benne vannak a szótárban.

(4) Ekvivalenciakereső tevékenysége során a műfordító nem mindig a szótár által megadott célnyelvi megfelelők közül választ egyet: a megfeleltetést nem a nyelv (a kód, a szójelentések), hanem a forrásnyelvi szöveg által leírt *situáció*

² A mű orosz fordításában a (*le second*) *menait un grand bruit autour de ce travail* helyén ez olvasható: Помощник [...] производил работу нарочито шумно... [’a segéd ezt a munkát szándékosan zajosan végezte’] (Золя, 1963: 392).

értelmezése révén alakítja ki: azokat a szavakat keresi meg anyanyelvében, amelyek alkalmazásával a legpontosabban, leghívebben képes érzékeltetni a célnyelvi olvasóközönség számára az eredeti szöveg által leírt szituációt.

Az első állítást gyorsan igazolhatjuk. A *léhhel-péhhel* ikerszó nemcsak fordításokban, hanem eredeti magyar művekben is felbukkan, például Arany János 1853-as „pórregéjében”, *A Jóka ördöge* című elbeszélő költeményben:

„Jaj!” rebegi Jóka szörmű *léhhel-péhhel*, / „Nem is azért jöttem, nem feledtem én el...”³

A második állítást is könnyen igazolhatjuk, ha arra gondolunk, hogy egyetlen szótár sem tünteti fel a címszó összes ragozott alakját. Nem várható el, hogy a szótárban ragozott vagy különböző igeidejű alakok is szerepeljenek, pedig egy szövegben sokkal több van ezekből, mint az alapszóból. Ennek mintegy ellentéte az az eset, amikor egy szó ugyan benne van a szótárban, de a szótári alakjában soha nem hangzik el az élő beszédben. Egy francia nyelvész különbséget is tesz ún. szótári szó (*mot lexical*) és fonetikai szó (*mot phonétique*) között; az előbbieket önállóan csakis a szótárban találhatók meg, az élőbeszédben azonban a szótári alakjukban soha nem hangzanak el.⁴

Óvatosan kell tehát bánnunk az „ilyen szó nincs!” kijelentéssel, mert a nyelvhasználat szinte naponta rácafol erre. A magyar anyanyelvű beszélők például általában elutasítják egy *vanni* ige önálló létezését, mondván hogy ilyen magyar ige nincs, mert a magyar létige a *lenni*. Ezt a meggyőződésüket még akkor is fenntartják, ha a - *Van időd (pénzed)?* kérdésre elfogadják a - *Vanni van, de nem arra, hogy...* választ. A mindennapi nyelvhasználat meggyőzően alátámasztja a nyelvi kreativitás jelenségét, vagyis azt, hogy képesek vagyunk megérteni olyan szavakat is, amelyek semmilyen szótárban nem szerepelnek. És ez nemcsak egy alapszó ragozott alakjaira vonatkozik. A neologizmusok egy részét könnyen megértjük, míg más részük – egy bizonyos életkor feletti

³ Feltűnő, hogy a *léhhel-péhhel* ikerszó nem önmagában áll, mindig találunk előtte valamilyen nyomatékösítő jelzöt, általában a *nagy* vagy a *szörnyű* melléknevet.

⁴ Az olyan szavak, mint például *avion, jour, aimer, secours, œil, euro, train, eau, oiseau, violent* stb. ebben a formájukban az élő beszédben soha nem hangzanak el, mindig csak olyan formában halljuk őket, mint *en avion, par avion, un avion, des avions ; un jour, quel jour, ce jour-là ; j'aime, vous aimez ? ; au secours ! ; l'euro, un euro, vingt euros* stb. (Wioland, 2005: 22).

számára – teljesen érthetetlen. Az olyan újkeletű (magyar?) szavakat, mint a *belájkolni* vagy a *lepasszördözni* semmilyen szótárban nem lehet megtalálni, miközben a mai fiatalok tömegével használnak hasonlókat, és megértésük semmilyen problémát nem jelent nekik a hétköznapi kommunikációjukban. Igaz viszont, hogy olykor leküzdhetetlen nehézséget jelent számukra számos olyan egyszerű, hétköznapi szó jelentésének a megértése, amely pedig benne van a szótárban. Tudjuk, hogy a szavak jelentésének megértésében számos szociokulturális tényező is szerepet játszik (életkor, neveltetés, általános, nyelvi és érzelmi intelligencia, olvasottság, műveltség, szövegérzékenység stb.), nem beszélve magáról a „megértés” szóról és a vele összefüggő filozófiai problémákról (mikor, hogyan, milyen mélységben értünk meg egy szót?), de e bonyolult kérdések tárgyalásába e rövid cikk keretei között semmiképpen nem merészkedhetünk bele.

A negyedik kérdésre adott válaszukhoz próbáljunk kiindulni abból, hogy Benedek Marcell miért ezt – a kétnyelvű szótárakban nem szereplő – ikerszót alkalmazta a francia *mettre tant d'emphase à...* és a *mettre grand bruit autour de...* fordítására, és milyen következtetések vonhatók le mindebből a fordításelmélet számára. Benedek Marcell – lévén kiváló irodalmár és műfordító – érezte, hogy az ikerszók „...sokféle alakulásaiknál fogva kiválóan alkalmasak arra, hogy az egy képzet körébe tartozó fogalmakat, a magok különböző árnyalataival úgy tüntessék elé, mint azt sem szóképzéssel, sem ragozással, sem semminemű szóvonzat, vagy mondatalakítással kifejezni képesek nem vagyunk. Nagyon simulékonyak a gondolathoz. [...] Használatuk változatossá teszi a beszédet, élénkebbé az irályt” (Fülöp, 1889: 68-69).

Ez így is van, hiszen a szavak mögött mindig képzetek, fogalmak, gondolatok húzódnak meg, és a fordító akkor jár el helyesen, ha nem szavakat, hanem gondolatokat, fogalmakat, ideákat fordít. Hogy is írta Göncz Árpád? A fordító „mindenekelőtt *situációt* fordít, s csak másodsorban mondatot. Azt fordítja, amit lát, hall, megért és átél” (Göncz, 1991: 21). A fordító mindig a szöveg szavai által leírt *situáció*, valamint saját beleérző képessége, intelligenciája, nyelvtudása, gyakorlata stb. alapján dönti el, hogy anyanyelvének melyik szavával fejezheti ki a legpontosabban a forrásnyelven megfogalmazott mondanivalót, melyik célnyelvi szóval helyettesítse az adott szövegben, (kontextusban, *situációban*) a szerző által használt szót vagy

kifejezést. A fordító megpróbálja szavakba foglalni a szituáció alapján benne kialakuló képet, fogalmat. Ez a művelet a fogalom szavakba öntése („*la mise en mots des idées*”, vö. Schlanger, 1996: 127). Benedek Marcell tehát azért használta ezt az ikerszót, mert úgy érezte, hogy ebben a konkrét szituációban, ebben a mondatban ez az ikerszó lenne a legalkalmasabb, legpontosabb célnyelvi ekvivalens.

Bibliográfia

Források

BALZAC, Honoré de, 1958, *Illusions perdues*, Paris, Éditions Garnier Frères.

BALZAC, Honoré de, 1949, *Vesztett illúziók*, I.-II., ford. Benedek Marcell, Budapest, Révai Könyvkiadó.

BALZAC, Honoré de, 1963, „Elveszett illúziók”, ford. Benedek Marcell, in *Emberi színjáték IV.*, Budapest, Magyar Helikon.

BALZAC, Honoré de, 1971, *Lost Illusions*, translated by Herbert J. Hunt, London, Penguin Books.

BALZAC, Honoré de, 1999, *Illusioni perdute*, trad. di Pierfranco Minsenti, Roma, Edizioni Frassinelli.

BALZAC, Honoré de, 1920, *Verlorene Illusionen*, Deutsch von Hedwig Lachmann, Leipzig, Insel-Verlag.

BALZAC, Honoré de, 1956, *Verlorene Illusionen*, Deutsch von Otto Flake, 6. Auflage, Berlin, Rütten & Loening.

БАЛЬЗАК, Оноре де, 1989, *Утраченные иллюзии*, перевод Н. Яковлевой, Баку, Язычы.

BALZAC, Honoré de, 1992, *Iluzii pierdute*, in românește de Dinu Albuiescu, Craiova, Editura Oltenia.

ZOLA, Émile, 1926, *Au bonheur des dames*, vol. I-II., Paris, Bibliothèque-Charpentier.

ZOLA, Émile, 1978, *Hölgyek öröme*, ford. Benedek Marcell, Budapest, Európa Könyvkiadó.

ЗОЛЯ, Эмиль, 1963, „Дамское счастье”, перевод Ю.Данилина, in *Собрание сочинений*, том IX, Москва, Государственное издательство Художественной литературы.

Szakirodalom

Dr. FÜLÖP, Adorján, 1889, „Az ikerszók”, in *Az Erdélyi Múzeum-Egylet Bölcsélet-, Nyelv-és Történelemtudományi Szakosztályának Kiadványai*, 6. kötet, (Hegedüs I. szerk.), Kolozsvár.

GÖNCZ, Árpád, 1991, *Hűtlen-hűségeseen. Gyaluforgács*, Budapest, Pesti Szalon Könyvkiadó, 13-24. o.

SCHLANGER, Jacques, 1996, *Un art, des idées*, Paris, L'Harmattan.

WIOLAND, François, 2005, *La vie sociale des sons du français*, Paris, L'Harmattan.

ALBERT SÁNDOR

Szegedi Tudományegyetem

E-mail: linguist@freemail.hu